

Leonard Blussé

De Chinezenmoord

*De kolonisatie van Batavia
en het bloedbad van 1740*

Uitgeverij Balans

Inhoud

Woord vooraf - *II*

DEEL I *Enscenering*

- 1 Hollandse handel en Chinese diaspora - *19*
- 2 De Chinese puzzel - *40*
- 3 Pieter van Hoorns kolonisatieplannen - *63*
- 4 Joan van Hoorn, kolonisator van de Ommelanden - *74*

DEEL II *Intrige*

- 5 De Chinese vloedgolf - *93*
- 6 Andere eeuw, nieuwe hoofdrolspelers - *109*
- 7 De bestuurscrisis - *127*
- 8 Gods slaande hand - *134*

DEEL III *Climax*

- 9 Nadere kennismaking met Adriaan Valckenier - *147*
- 10 Der Wille zur Macht, Van Imhoffs excursie naar Ceylon - *165*
- 11 Chinese kwesties in de jaren dertig - *175*

DEEL IV *Catastrofe*

- 12 Kleine oorzaken, grote gevolgen - *197*
- 13 Buiten de muren: de Chinese opstand - *206*

- 14 Binnen de muren: angst en amok - 233
15 Het koningsdrama - 264

DEEL V *Peripetie en catharsis*

- 16 Ontknoping en vereffening - 293
17 De wraak der goden - 311

Nawoord: Prospero en Caliban - 325

Verantwoording - 328

Literatuur - 329

Noten - 344

Illustratieverantwoording - 388

Register - 390

Woord vooraf

*De wereld is een speeltooneel,
elck speelt zijn rol en krijgt zijn deel.*

JOOST VAN DEN VONDEL

Zoals ze dat jaarlijks plachten te doen, kwamen de Heren xvii, de bestuurders van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, begin september 1741 in vergadering bijeen om de komst van de kerstvloot uit Batavia af te wachten. Ditmaal was de spanning om te snijden. In de voorafgaande maand waren enkele eerder uit Indië vertrokken schepen gearriveerd met schokkende berichten over een Chinese opstand in Batavia die geleid had tot de afslachting van alle, naar schatting, tienduizend Chinese inwoners van de stad. Tussen 9 en 14 oktober 1740 zou tijdens dat bloedbad ook een groot deel van het hoofdkwartier van de Compagnie in Azië in de as zijn gelegd.

Al op 7 september werd bericht dat zojuist het schip de Nieuwerkerk op de rede van Texel was verschenen met aan boord een lid van de Raad van Indië, Elias de Haze. Deze liet weten dat na de verschrikkelijke gebeurtenissen gouverneur-generaal Adriaan Valckenier hem, samen met twee andere raadsleden, Gustaaf Willem van Imhoff en Isaäk van Schinne, had uitgewezen op beschuldiging van insubordinatie. Omdat de drie heren op verschillende schepen waren gezet, was het nu nog wachten op Van Imhoff en Van Schinne. Zodra ook zij voet aan land hadden gezet, werden ze naar Amsterdam ontboden om te worden verhoord. Nadat eerst Valckeniers aanklacht zorgvuldig was gelezen, en de drie hun verhaal hadden gedaan, besloot het compagniesbestuur zich te distantiëren van de besluiten van de

gouverneur-generaal en herstelde de drie raadsleden in hun waardigheid.

Weldra verspreidde zich het nieuws over de Chinese opstand en de ‘Bataviase furie’, zoals de moord op de Chinezen werd genoemd, door het hele land. Sensationele berichten verschenen in dagbladen en vlugschriften over het ‘snood verraad van het in opstand gekomen Chinees gebroedsel’ en de afrekening met de rebellen. Een boekje met de merkwaardige titel *Droom van de Opstand te Batavia, alsmede sommige papieren, van BATAVIA herwaarts gezonden, alle behelzende de Rebelle der Chineesen buiten, en de daarop gevolgde gruwelijke Massacre binnen de STAD* vatte dat alles samen.¹ Zogenaamd in een droom had de anonieme schrijver bij monde van de riviergod van Batavia vernomen wat er allemaal in de stad was gebeurd. De opstand van de Chinezen was weliswaar bloedig in de kiem gesmoord, maar de riviergod zag gouverneur-generaal Adriaan Valckenier als de aanstichter van alle kwaad.

Tegen de veroordelingen van het ‘Chinees gebroedsel’ dat zijn verdiende loon had ontvangen in, waagde de Friese dichter Willem van Haren het voor de Chinezen op te komen. Hij meende dat de Chinese inwoners van de stad slachtoffers waren geweest van Hollandse moordzucht:

Wat Treurtoneel is dit? Wat Volk wordt dus mishandeld?

[...]

Het is geen Galliër, Romein of Indiaan,

Die aan de onnozelheid zijn wrede hand durft slaan.

’t Zijn Christenen! ’t Zijn, o Hemel! *Batavieren*,

Veel doller dan ten strijd en wraak gehitste stieren:

Die hunnen lust naar Moord de ruime teugel vieren.²

Honderd jaar ging eroverheen voordat de Bataviase dominee W.R. van Hoëvell zich geroepen voelde een diepgaand onderzoek te wijden aan een ‘bladzij [van de koloniale geschiedenis] die elke Nederlander en Christen met droefheid en schaamte moet vervullen’³ Van Hoëvell maakte aan de hand van de originele archiefstukken die hij

ter plaatse aantrof een precieze reconstructie van de gebeurtenissen in oktober 1740. Volgens hem had niet het koloniaal bestuur, maar één man nadrukkelijk gefaald: gouverneur-generaal Valckenier, onder wiens gezag de massamoord had plaatsgevonden. Alles was te wijten aan 's mans verderfelijke karakter. Hij had zich immers 'lafhartig en kleinmoedig [gedragen] toen het gevaar dreigde, en was hardvochtig en wreed waar het onnodig was'. Hiermee was voor Van Hoëvell de *whodunit* opgelost.

Weer honderd jaar later, in 1938, promoveerde indoloog J.Th. Vermeulen op het proefschrift *De Chineezers te Batavia en de troebelen van 1740*.⁴ Na onderzoek in het Nationaal Archief kwam hij tot de conclusie dat de veel versmade Adriaan Valckenier onmogelijk alle schuld in de schoenen kon worden geschoven.⁵ Er was nergens bewijs te vinden dat hij bevel tot de moordpartij had gegeven. In tegenstelling tot Van Hoëvell meende Vermeulen dat het bloedbad te wijten was aan een 'door innerlijke verdeeldheid zwakke regering – met aan het hoofd een besluiteloos en weinig beleidvol man – die in benarde omstandigheden niet in staat was leiding te geven'.⁶

Inmiddels zijn er alweer bijna honderd jaar verstreken sinds het werk van Vermeulen verscheen. Kortom, het is tijd voor een hernieuwde kijk op de 'Bataviase furie' en wat daaraan voorafging. Gebiologeerd als ze waren door de gebeurtenissen in oktober 1740 hebben Van Hoëvell en Vermeulen weinig aandacht geschonken aan de opbouw van Batavia en de Ommelanden als koloniale samenleving, en aan het bijzondere aandeel van de Chinese gemeenschap in dat historische proces. Ook hebben ze de nasleep van de affaire nauwelijks onderzocht. Wat de Chinezen betreft publiceerde Van Hoëvell weliswaar samen met een collega een parafraze van een unieke Chinese geschiedenis van Batavia maar daar deed hij weinig mee.⁷ Dat is jammer, want de auteur van deze uit 1793 daterende *Chinese Annalen van Batavia*, de *Kai Ba Lidai Shiji*, biedt een geheel eigen visie op de catastrofe.⁸ Volgens hem zou de 'massacre' nooit hebben plaatsgevonden, als Van Imhoff niet eerst de opstand had uitgelokt.

Hoe kwam het eigenlijk dat er zoveel Chinezen in Batavia leefden, en hoe zag de koloniale samenleving in de stad en de omringende

Ommelanden eruit? Om de achtergronden van de Chinese ‘massacre’ goed te begrijpen, is het zinvol nader op deze vragen in te gaan. Het eerste gedeelte van dit boek is gewijd aan de eigenaardige koloniale ontstaansgeschiedenis van Batavia en zijn achterland, een verhaal dat mijns inziens alleen begrepen kan worden in de context van de wisselwerking tussen de VOC en de omringende Javaanse vorstendommen. Want deze Nederlands-Chinese koloniale stad werd als een koekoeksei in de inheemse samenleving gedeponeerd.⁹

Was de Chinezenmoord het gevolg van falend beleid van het koloniaal bestuur, van botsende belangen, of was er domweg sprake van een al lang sluimerende rassenhaat, zoals wel is gesuggereerd? Dat laatste ligt niet erg voor de hand, want in Batavia leefden Nederlanders en Chinezen meer dan honderd jaar lang samen in opmerkelijke harmonie. Of gebeurde er misschien in de jaren die voorafgingen aan de opstand en het bloedbad iets wat tot een breuk in de onderlinge verstandhouding leidde?

De tragedie als ijkpunt

Het Bataviase drama van 1740 bevat alle elementen van de klassieke tragedies waarmee de Grieken in de oudheid de menselijke gebreken en de noodlottige speling van het lot uitbeeldden. Tijdloze thema’s als meedogenloze strijd om de macht en de persoonlijke worsteling met schijnbaar onafwendbare ontwikkelingen hebben de toon gezet voor een eeuwenlange toneeltraditie. Aan het begin van de zeventiende eeuw, toen het toneel overal in Europa opnieuw opgang deed, spraken de af en toe spectaculaire omwentelingen in het ‘exotische’ Azië tot de verbeelding van het schouwburgpubliek in het wereldwijze Amsterdam. Zo werd toen aan de Amsterdammers al een ‘Oost-Indische’ spiegel voorgehouden.¹⁰ Met zijn tragedie *Zungchin* beeldde Joost van den Vondel in 1667 bijvoorbeeld uit hoe de laatste Mingkeizer van China ten val kwam: ‘Een man bezeten van onverzaatsame gierigheid, en hierom tevens van oversten en onderdanen gehaat.’¹¹ Honderd jaar na Vondel schreef Onno Zwier van Haren (1713-1779), de broer van de hierboven geciteerde dichter Willem van Haren, een tragedie in vijf bedrijven, *Agon, sulthan van Bantam*, waarin hij aan-

toonde hoe de VOC op slinkse wijze de oude sultan Agon van Bantam zijn troon ontnam.¹²

Als Willem van Haren niet zijn poëtische jammerklacht had gewijd aan de Chinezenmoord, dan had Onno Zwier daar misschien ook wel een tragedie over geschreven. Was er in het achttiende-eeuwse Batavia immers ook geen sprake van uit de hand gelopen menselijke conflicten, onverhoeds genomen beslissingen en onbeheerste wraakgevoelens?

Bij het schrijven van dit boek heb ik mij in zekere mate laten inspireren door de dramatische opbouw van ‘enscenering’, ‘expositie’, ‘intrige’ en ‘climax’ en ten slotte de afrekening waarin de hoofdrolspelers tot inzicht komen, de ‘peripetie’. Of dat laatste in Batavia gebeurd is zoals de moralistische toneelschrijvers het graag zagen, valt nog te bezien.

De inleiding van dit boek is gewijd aan een analyse van de unieke vorm van koloniale samenwerking, ‘co-kolonisatie’, die gestalte kreeg tussen Europeanen en Chinezen in de door hen samen opgebouwde koloniale, stedelijke samenleving. In de volgende hoofdstukken wordt het ‘voortrekkers’-verhaal verteld van de opbouw van de stad en de ontsluiting van de Ommelanden aan de hand van het leven en werken van twee opmerkelijke mannen, vader Pieter van Hoorn en zijn zoon Joan. Zij maken ons wegwijs in de organisatie van de VOC en samen met hen maken wij tijdens hun ‘ontdekkingsreis’ naar Beijing kennis met China en de Chinezen. Hun China-beeld was duidelijk anders dan dat van hun tijdgenoten, die louter dachten in stereotypen van volgzame Chinese ondernemers.

Pieter van Hoorn stelde op schrift hoe het achterland van Batavia diende te worden gekoloniseerd, terwijl zijn zoon Joan van Hoorn de bestuurlijke inrichting tot stand bracht waarmee het op het oerwoud veroverde land kon worden geëxploiteerd. Batavia, gesticht als overslaghaven van de Compagnie, werd door hen voorzien van een frontiersamenleving waarin koloniale exportproducten zoals peper, suiker en weldra ook koffie verbouwd werden. Zo ontstond er in de Ommelanden een samenleving van Europeanen, Chinezen, inheemse bondgenoten en oorspronkelijke bewoners – allemaal etnische

groeperingen met hun eigen ambities, normen en waarden. Het was een samenleving die zich maar lastig liet besturen. Dat de inspanningen om met zo'n bont gezelschap de tropische natuur te bedwingen op den duur weleens uit de hand zouden kunnen lopen, konden de Van Hoorns niet voorzien.

Tegen de achtergrond van het geschetste *tableau de la troupe* ontvouwde zich het werkelijke drama. Aan de hand van het aantreden van twee jonge compagniesdienaren, Adriaan Valckenier en Gustaaf Willem van Imhoff, wordt belicht hoe de onderlinge verhoudingen binnen de koloniale maatschappij op scherp werden gesteld door een giftig mengsel van een bestuurscrisis, een dodelijke epidemie, veranderende prioriteiten in de handel, een schijnbaar niet te beheersen Chinese immigratie en verslechterde ecologische omstandigheden als gevolg van het ingrijpen van de mens in het omringende natuurlandschap.

De koloniale samenleving werd uit het lood geslagen, en door een combinatie van verkeerde beslissingen werd een voedingsbodem geschapen voor sociale onrust en conflict. Wanneer in het derde bedrijf de twee protagonisten werkelijk op de voorgrond verschijnen, verlammen ambitie, achterklap en jaloezie de besluitvaardigheid van het bestuur, met de catastrofe als gevolg.

Werd er met de hoofdrolspelers in het bloedbad afgerekend? Werden er lessen getrokken uit de rampzalige gebeurtenissen van oktober 1740? Op die vragen gaan de slothoofdstukken in.¹³

DEEL I

Enscenering

Hollandse handel en Chinese diaspora

Vrijwel alle Nederlanders die in de zeventiende en achttiende eeuw naar Azië gingen, waren in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de machtige handelonderneming die in 1602 het alleenrecht had verkregen op alle commercie beoosten Kaap de Goede Hoop. De VOC bezat tijdens haar bijna tweehonderd jaar lange bestaan niet alleen buiten maar ook binnen de Nederlandse samenleving een onaantastbare positie, dankzij een gespreide aanwezigheid in zes belangrijke havensteden: Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Delft, Rotterdam en Middelburg. In al deze plaatsen was de Compagnie met haar pakhuizen en scheepswerven de grootste en meest stabiele werkgever. Met meer dan twintigduizend werknemers in Nederland en Azië, die op allerlei manieren betrokken waren bij de import van hoogwaardige producten uit Azië, leverde de VOC een onmiskenbare bijdrage aan de nationale economie.¹

In werkelijkheid was de bijdrage van de Oost-Indische handel aan de Nederlandse economie nog groter dan vaak verondersteld wordt, want de Compagnie kende een geduchte concurrent waarvan geen boekhouding bewaard is gebleven: het particuliere handeldrijven door haar eigen personeel. Aan boord van elk terugkerend schip uit Azië werd, naast de zogenaamde gepermitteerde handel van de compagniesdienaren, een fortuin aan privégoederen meegesmokkeld die, buiten het bedrijf om, hier te lande van de hand werden gedaan.² En

dan ging het echt niet om de spreekwoordelijke aapjes die werden meegenomen. Natuurlijk golden er allerlei strenge regels om deze ‘particuliere’ handel tegen te gaan. Voor elk lid van de bemanning, van schipper tot matroos, was nauwkeurig bepaald hoeveel privégoederen zijn scheepskist mocht bevatten. Maar tegen een kleine fooi waren de inspecteurs, de zogenoemde garbuleurs, meestal wel bereid de andere kant op te kijken.³

En wat te denken van het personeel in Indië? Zelfverrijking onder compagniesdienaren vond op alle niveaus plaats, van hoog tot laag. Verbazingwekkend is dat niet, want de salarissen die door de Compagnie werden uitgekeerd waren veel te laag; daar kon niemand van rondkomen. De scheepschirurgijn Nicolaus de Graaff merkte dan ook op dat de particuliere koophandel ‘zo bont en zo grof in zijn werking dat het onuitsprekelijk was en niet gans uitgeroeid of verboden kon worden ondanks de zware lijfstraffen die daarop gezet werden.’⁴ Eenieder die repatrieerde zorgde ervoor dat hij dat deed met een kist vol porselein, lakwerk, edelgesteenten of andere rariteiten.⁵ Gouverneur-generaal Van Imhoff, een van de hoofdrolspelers van dit boek, had daar geen bezwaar tegen. Ook als veel geld van de Compagnie terecht kwam in de zakken van haar werknemers in Batavia, dan voer iedereen, de Compagnie inclusief, er wel bij, vond hij.⁶

Niet alleen de werknemers maar ook de managers speelden vals. De steenrijke bewindhebbers aan de Amsterdamse grachten verkochten voor grof geld benoemingen binnen het bedrijf, van onderkoopman tot schipper aan toe.⁷ Geen wonder dat na het faillissement in 1795 werd verklaard dat de Compagnie was ‘Vergaan Onder Corruptie’. Toch was dat bepaald niet de enige reden waarom het bedrijf te gronde ging.⁸

In de eerste zeventig jaar van haar bestaan wist de VOC in Aziatische wateren een allesomvattend handelsnetwerk op te zetten, dat tientallen havens verbond met het hoofdkwartier Batavia op het eiland Java in de Indische Archipel. Haar Europese concurrenten moesten continu op grote schaal edelmetaal naar Azië exporteren, omdat Europa Azië maar weinig aantrekkelijke koopwaar had te bieden. Maar de Compagnie kon in de eerste eeuw van haar bestaan – dankzij

een voor die tijd superieure bedrijfsvoering en de monopolies op de specerijen in de Indische Archipel en de edelmetalen uit Japan – de aankoop van Aziatische producten voor de Europese markt betalen met de overwinst die behaald werd op de handel binnen Azië zelf. Pas vanaf het einde van de zeventiende eeuw werd ook de voc afhankelijk van jaarlijkse zendingen van kapitaal uit Europa.⁹

Op de lange duur hield de suprematie van de Compagnie geen stand. In de tweede helft van de achttiende eeuw overvleugelde de Britse East India Company de voc door haar machtsbasis in India uit te breiden. De vooruitziende Hugo de Groot had dat al jaren eerder zien aankomen: ‘De Engelsen zoeken hun weg als kooplieden, de Hollanders als krijgslieden, de Engelsen proberen er profijt uit te slaan, de Hollanders zoeken hun zaken voor altijd te stabiliseren.’¹⁰

De voc als stabiele factor in Azië

Wat verklaarde de duurzaamheid van de voc in Azië? Het komt niet vaak voor dat een bedrijf tweehonderd jaar lang in vrijwel ongewijzigde vorm kan blijven functioneren. Los van monopolies op specerijen en kaneel, afgedwongen handelscontracten op exportproducten als tin, koffie, suiker en peper, om nog maar te zwijgen van de technische voorsprong op militair en maritiem gebied, bezat de voc in Azië een geheim wapen: haar voor die tijd efficiënte logistieke organisatiestructuur. Onder normale omstandigheden werden alle handelsposten continu van behoorlijk opgeleid personeel voorzien dat in principe onderworpen was aan dezelfde rechtsbeginselen en regelgeving van het bedrijf. Terwijl promoties en opvolgingskwesties de achilleshiel van elk Aziatisch vorstendom vormden, bepaalde het directoraat in Holland, de Heren xvii, wie de belangrijkste functies in Azië mochten vervullen, terwijl de Hoge Regering in Batavia over benoemingen op lager niveau besliste. Dankzij die stabiele opzet raakte de Compagnie langzamerhand verankerd binnen de veranderlijke politieke wereld van de Indische Archipel, en werd de basis gelegd voor het koloniale rijk.

Dit wil overigens niet zeggen dat de voc ‘heerste’ over de archipel. Al in de jaren dertig van de twintigste eeuw heeft historicus Jacob van Leur de triomfantelijke koloniale geschiedschrijving bekritiseerd

en met name de vroege Europese aanwezigheid in Azië sterk gerelativeerd.¹¹ In zijn ogen was de VOC niet veel meer dan de zoveelste handelsonderneming te midden van een eeuwenoude Aziatische handelswereld. Hij zag nauwelijks een vernieuwende werking van de Hollandse aanwezigheid uitgaan. Die visie is meer recentelijk ook nog eens verwoord door de Duitse socioloog André Gunder Frank. Met zijn imposante studie *ReORIENT* heeft hij willen aangeven hoe beperkt de westerse invloed op de Aziatische samenleving eigenlijk was.¹²

Met hun relativiserende kijk wensten deze twee historici (en velen na hen) de weg te openen naar een autonome Aziatische geschiedschrijving. Maar in hun enthousiasme hebben ze wel enkele unieke eigenschappen van de vroegmoderne Europese handelscompagnieën over het hoofd gezien. Als een uiterst stabiel element kon de Compagnie de handelswereld van de Indische Archipel binnendringen en zich daar blijvend ingraven. Niet voor niets vergeleken de Moren van Coromandel de Hollanders met slangen 'die overal daar zij het hoofd in hebben, ook 't gehele lichaam in weten te krijgen, en dat het hunnen aard is, alles 't geen zij eens bekomen hebben, te behouden, en daar niet weder af te scheiden'.¹³ Desalniettemin moesten de Nederlandse kooplieden zich ook aanpassen aan de Aziatische omgeving en aan de ontwikkelingen die er plaatsvonden, zoals de ontstaansgeschiedenis van Batavia laat zien.

Het vorstendom Bantam

Met de verbreiding van de islam in de vijftiende en zestiende eeuw in Zuidoost-Azië ontsproten overal langs de zeestraten en de riviermondingen van de Indische Archipel Maleise havenvorstendommen. De vorsten gingen prat op hun sierlijk vormgegeven *surat emas* (gouden brieven), waarmee ze onderling diplomatieke betrekkingen onderhielden, maar ze schuwden geenszins het gebruik van geweld als hun dat zo uitkwam. Destijds was de Indische Archipel, op de vruchtbare vulkanische vorstenlanden in Centraal-Java na, maar spaarzaam bevolkt. Daarom waren *raids* om mensen te kidnappen voor slavenarbeid een wijdverbreid verschijnsel.

Aan het begin van de zestiende eeuw werd Sunda Kalapa, de eens

vermaarde havenstad van het hindoeïstische rijk Pajajaran in West-Java, onder de voet gelopen door een leger uit het naburige islamitische vorstendom Bantam.¹⁴ Omgedoopt tot Jayakarta (Grote Overwinning) raakte de tot vazal gereduceerde stad haar functie als trefpunt van de internationale handel kwijt aan Bantam.

Gelegen aan de Straat Soenda, de doorgang tussen het Chinese zeegebied en de Indische Oceaan, groeide Bantam uit tot de ideale ontmoetingsplek voor kooplieden uit India en China die er hun eigen producten verruilden voor de tropische producten uit de archipel. Javaanse schippers voerden specerijen aan uit de Molukken en ruilden die voor Indiase katoentjes en allerlei Chinese importartikelen zoals zijde, porselein en ijzerwaren. Bij hun aankomst in Bantam in 1595 kregen de Hollandse kooplieden van de 'Eerste Schipvaart' onderdak in de kampong van de daar verblijvende Chinese handelaars.

Omdat er voor de handelsvloot dringend behoefte bestond aan een centraal trefpunt, een rendez-vous, hield de VOC daarna voorlopig vast aan het strategisch gelegen Bantam, van waaruit haar scheepvaart in Azië kon worden gecoördineerd. Daar kwam verandering in toen in 1611 Jan Pietersz. Coen als directeur-generaal van de handel werd aangesteld met de opdracht de Aziatische boekhouding van het bedrijf op orde te brengen.

Coen constateerde dat hij in Bantam bij de inkoop van peper en andere tropische producten te maken kreeg met felle concurrentie van Chinese en Engelse kooplieden. Daarbij kwam dat de regent van het sultanaat als monopolist in de peperhandel de Europeanen graag tegen elkaar uitspeelde.¹⁵ Eenvoudig gezegd: Coen voelde zich niet de baas over de eigen handelsactiviteiten. Daarom rees bij hem al vroeg de gedachte of er wellicht een ander steunpunt in West-Java te vinden was waar de Compagnie wel de ruimte kreeg om zich verder te ontwikkelen. Zijn oog viel daarbij op het nabijgelegen Jayakarta. De vorst van die stil geworden haven in de schaduw van Bantam wilde wel weer wat leven in de brouwerij en was daarom graag bereid een perceel van 100 vierkante meter aan de Nederlanders te verhuren. Daar mocht Coen dan aan de monding van de Ciliwong (door de Hollanders Grote Rivier genaamd) een pakhuis bouwen.

Batavia

Dat onschuldig uitziend bouwsel werd een paard van Troje toen Coen, die inmiddels tot gouverneur-generaal benoemd was, in 1618 zijn basis van Bantam naar Jayakarta overplaatste. Vanzelfsprekend moest er nu een tweede pakhuis worden toegevoegd aan de factorij. De plotselinge verhuizing en de uitbreiding van de voc-vestiging verbijsterde niet alleen de lokale vorst, maar ook de Engelse rivalen, om nog maar te zwijgen van de sultan van Bantam, die de Compagnie aan zijn greep zag ontglippen. Een en ander mondde uit in een maandenlange belegering van de voc-factorij in Jayakarta door de drie onderling kibbelende partijen totdat Coen met uit de Molukken aangerukte versterkingen op 19 mei 1619 korte metten met zijn tegenstanders maakte. Hij liep Jayakarta onder de voet, stak de *kraton*, het vorstenverblijf, in brand en verklaarde in naam van de Staten-Generaal het 'Koninkrijk Jacatra' tot veroverd gebied. Als het aan Coen had gelegen, had hij de stad Nieuw-Hoorn gedoopt, maar op dienstbevel uit Holland werd het in 1621 dan toch Batavia.¹⁶

Tropisch Batavia mag er op den duur met zijn grachten, stadswallen en poorten Hollands hebben uitgezien, in feite was het niet veel anders dan een feodaal bestuurd havenvorstendom.¹⁷ Als een Maleise vorst in zijn eigen *kraton*, zo nestelde de gouverneur-generaal, terzijde gestaan door de zeskoppige Raad van Indië, zich in het Kasteel Batavia dat aan de monding van de Grote Rivier verrees. De bewaard gebleven diplomatieke correspondentie met de omliggende Aziatische vorstenhuizen laat zien hoe Batavia, 'Koningin van het Oosten', in de jaren daarop zijn eigen, vooraanstaande plaats verwierf in de Indische Archipel. Maar achter alle pluimstrijkerijen met inlandse vorsten en de vaak dwingende handelscontracten die met hen werden afgesloten, ging de militaire macht schuil van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, die gaandeweg haar plaats kwam opeisen in de lokale pikorde.

Batavia bleef dus in wezen een inlands havenvorstendom, zij het in Hollandse vermomming. De multiculturele samenleving van de stad werd bestuurd door de Hoge Regering van gouverneur-generaal en de Raad van Indië, bijgestaan door instanties als de schepenbank en

de Raad van Justitie voor de rechtspraak, de baljuw en de landdrost voor politietaken, een ziekenhuis, een weeshuis, een rasphuis, een school, een waag, notarissen en boedelmeesters en wat dies meer zij.

Toch waren er ook essentiële verschillen. Terwijl in de traditionele Indonesische havenvorstendommen rondom de kraton van de havenvorst verschillende volkeren naast elkaar in hun eigen kampongs leefden, met een zekere individuele vrijheid om van de ene groep naar de andere over te stappen, werden onder het compagniesbestuur binnen de muren van de stad, onder meer door middel van kledingvoorschriften, de etnische verschillen gefixeerd en was er minder speelruimte voor onderlinge culturele uitwisseling.¹⁸ Buiten de muren van de stad werd gestreefd naar een verdeling van de bevolking in kampongs van verschillende etnische oorsprong, omdat daar 'vechtvolkeren' zoals de Balinezen, Ambonezen, Bandanezen en Makassaren als hulptroepen geleverd waren en op afroep beschikbaar bleven om voor militaire acties van de Compagnie te worden ingezet.¹⁹ Op de langere duur vond daar wel verregaande onderlinge vermenging plaats en ontstond de *orang betawi*, de 'oorspronkelijke' inheemse bevolking van de Ommelanden.²⁰

De Chinezen als koloniale middenstand

Onder het voc-bewind werd de Hollandse vrijburgers van de stad maar weinig ruimte gegund om zich zelfstandig met hun eigen ondernemingen te ontwikkelen. De Compagnie beschermde haar eigen privileges als een jaloerse god. In 1617 kreeg Jan Pietersz. Coen bij zijn aanstelling als gouverneur-generaal een gedenkwaardige instructie van de Heren xvii: hij diende volgens de directie maar liever Chinezen aan te werven en goed gebruik van hen te maken, want het was een 'industrius, naarstig en ongewapend volk [waarvan] voor zover bekend, niet te vrezen is, dat zij ooit in opstand zullen komen om zich meester van het land te willen maken, zeker niet als er steeds goed voor gezorgd wordt dat alle bestuursfuncties alleen maar door notabelste en bekwaamsten van onze eigen natie worden bediend'.²¹

Coen, zelf groot voorstander van vrij ondernemerschap, koos daarom voor de Chinezen als de aanjagers van de lokale economie. Hij

nam de instructie om ze te werven overigens wel erg letterlijk op, want hij liet tot in China toe zelfs op hen jagen.²²

Dankzij hem kregen de Chinezen in de stad alle kans om een eigen speelruimte te veroveren, en die grepen ze met beide handen aan. Zij raakten in de middenstand werkzaam als winkeliers, handelaars en aannemers en oefenden allerlei vormen van ambacht uit. Daarnaast pionierden ze waar dat mogelijk was in de land- en tuinbouw in de directe omgeving van de stad. Ook bleven ze de baas over hun eigen scheepvaartverbinding met het Rijk van het Midden, en dat was heel bijzonder binnen het streng bewaakte vaargebied van de VOC. In de loop van de tijd groeide de Chinese gemeenschap uit tot de grootste en belangrijkste etnische groepering in Batavia. Zo kwam een hybride koloniale stad tot stand waarin Indo-Europese en Chinese karaktertrekken met elkaar verstrengeld raakten.²³

Al vroeg speelde de Hoge Regering van Batavia met de gedachte het oerwoud in de omgeving van de stad te kappen en daar voedingsgewassen als rijst en exportgewassen als suiker en peper te planten. Het zou echter nog geruime tijd duren voor in die Ommelanden de daarvoor zo noodzakelijke spreekwoordelijke koloniale 'rust en orde' tot stand kwamen. Eerst moest het jonge Batavia een eigen plek veroveren tussen twee machtige burens, Bantam in het westen en in Midden-Java het vorstrijk van Mataram, dat juist zijn macht over de gehele noordkust van Java aan het uitbreiden was. In 1628 en 1629 was zelfs Batavia aan de beurt. Tot tweemaal toe moesten massale aanvallen van de troepen van sultan Agung van Mataram worden afgeslagen. Daarmee werd de expansiedrift bedwongen van deze krijgslustige vorst. 'Moeskoppende stropersbenden' uit het naburige Bantam bleven echter nog jarenlang het oerwoud rondom Batavia onveilig maken.

Batavia gezien van buitenaf

In de zeventiende eeuw was tropisch Batavia een aangenaam oord om te vertoeven, dankzij de koele land- en zeewind en vanwege de Grote Rivier die dwars door de stad naar zee stroomde: 'Dit gerief van water maakt de stad zuiver en rein en geeft aan het volk gelegen-